

АРХЕОЛОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ РОДИНИ АРКАСІВ

Діяльність Миколи Миколайовича Аркаса як композитора, що написав оперу «Катерина» за мотивами шевченківської поеми, історика, що написав «Історію України-Руси», етнографа та популяризатора національної культури відома широким колом української громадськості.

Але хто такі Аркаси і який внесок вони зробили для розвитку вітчизняної культури і зокрема археології?

Про родину Аркасів можна розповідати багато, але про їх захоплення та зайняття археологією мало кому відомо. Та деякі архівні матеріали і публікації щодо їх діяльності в цій галузі свідчать, що родина Аркасів була дуже прихильна до занять класичними старожитностями.

А справа в тому, що батько Аркасів — Андреас Емануїлович, людина високоосвічена на той час (а йдеться про кінець XVIII — початок XIX ст.), народився у Патрасі (Греція) у 1766 р. і як патріот, що був причетний до антитурецької визвольної боротьби, змушений був у 1793 р. разом з дружиною й сином-немовлятком Захарієм втекти з Греції і після довгих поневірянь оселитися у новому місті Миколаєві, що створювалося як місто суднобудування Російської імперії при злитті річок Південного Бугу та Інгулу¹.

Незабаром Андреас Аркас починає викладати педагогіку, історію, європейські та стародавні мови (а він досконало володів дванадцятьма мовами) у миколаївському штурманському училищі. Як свідчать джерела², він опрацював «Російсько-грецько-латинсько-французько-німецький словник» і все своє життя займався археологією. Але, на жаль, його археологічна діяльність маловідома і потребує спеціальних досліджень.

Але відомо, що на той час, коли сім'я Аркасів поселилася у Миколаєві, у тому ж році академік Санкт-Петербурзької академії наук П. Палас, перебуваючи у місті, бачив ольвійські старожитності. А коли Андреас Аркас викладав у штурманському училищі, у 1803 р. ольвійські речі почали надходити до кабінету старожитностей Чорноморського депо карт, що був заснований Головним командиром Чорноморського флоту і військовим губернатором міста — адміралом маркізом де-Траверзе. Туди ж були перенесені і пам'ятки, що раніше переходилися у Адміралтейському соборі міста. Тут зберігалися вазы, амфори, барельєфи, написи на мармурах, капітелі, колекція монет, знайдених у Ольвії, тощо. А як відомо, старогрецькою мовою супроводжувалися уламки багатьох античних декретів, надгробків, графіті та інших старогрецьких епіграфічних пам'яток, що іноді випадково знаходили на залишках поселень античних часів у Нижньому Побужжі. Можливо, тексти деяких з цих пам'яток були дешифровані безпосередньо самим А. Є. Аркасом.

Влітку 1804 р. до Миколаєва, подорожуючи, завернув академік Генріх Келер і у коридорі штурманського училища побачив декілька ольвійських мармурових плит з написами і барельєфами³. Можливо, що за поповнення та збереження колекції античних речей у штурманському училищі відповідав саме А. Є. Аркас, оскільки, як відомо, у Миколаєві він був чи не єдиною людиною, яка займалася археологією мала глибокі знання у галузі вивчення давньогрецьких пам'яток.

Згодом А. Є. Аркас став головним перекладачем при штабі Чорноморського флоту. Його старший син Захарій, закінчивши 1816 р. Миколаївське штурманське училище, брав участь у морських війнах 1828—1829 рр. з Туреччиною, а потім у зв'язку з хворобою, оселився в Севастополі, де працював на різних посадах. Він успадкував від батька схильність до нукових занять і особливо до археології. Зрозуміло, що археологія як наука в ті часи робила перші кроки й ті, хто нею займався, практично просувалися у своїх дослідженнях навіпомацки. Але для вдо-

сконалення своїх досліджень і обміну думками, а також для участі в дискусіях, у містах Російської імперії XIX ст. було створено багато археологічних товариств і з'їздів. Найбільш значна робота по дослідженню і вивченню пам'яток археології Північного Причорномор'я прийшла до засноване у 1839 р. Одеське товариство історії і старожитностей⁴. І вже у 1840 р. на четвертому засіданні товариства була прийнята пропозиція звернутися до Головного командира Чорноморського флоту та воєнного губернатора м. Миколаєва, відомого дослідника Антарктиди адмірала М. П. Лазарева з проханням «через подчинених ему морських офіцерів снять для Общества планы Инкерманских пещер, Мангуп-Кале, остатков древняго Херсониса и Перекопских вала и рва, а также изображений, оставшихся на стенах в некоторых из помянутых пещер и фасадов Мангуп-Кале с разных сторон...»⁵.

М. П. Лазарев звернувся, у свою чергу, до добре знайомого по археології, капітана першого рангу, що перебував на той час у Севастополі, З. А. Аркаса. Вісім років останній працював над планами Херсонесу та його околиць і коли подав свою працю⁶ до Одеського товариства історії та старожитностей, то був обраний до членів цього товариства, а його праця була з подякою прийнята і належним чином оцінена: «О.И. и Д. 22 октября 1846, № 147. Господину Капитану 1 ранга Захару Андреевичу Аркасу. Одесское Общество Истории и Древностей, во изъявление своего уважения за ученый труд Ваш «Описание Ираклийского полуострова», снабженный прекрасным атласом... ласкает себя надеждою, что оно и впредь будет обогащаться плодами Вашей любознательной деятельности касательно продолжения археологических изысканий в классическом Херсонисе»⁷.

На що З. А. Аркас відповідає: «9 ноября 1846. В Одесское общество истории и древностей. Капитана 1-го ранга Аркаса-1-го. Рапорт. Приношу мою искреннюю благодарность Одесскому Обществу Истории и Древностей за избрание меня в свои действительные члены. Готов продолжать археологические изыскания в Херсонисе и сообщать обществу все сведения, какия окажутся достопримечательныя... Капитан 1-го ранга Аркас 1-й. № 220, ноября 3 дня 1846 года. г. Севастополь»⁸.

І, як свідчать протоколи засідань Одеського товариства історії і старожитностей, З. А. Аркас поглибився у розшуки і придбання античних речей, особливо пов'язаних з такою пам'яткою археології, якою був Херсонес. Ця його діяльність припадає на середину 40 — початок 50-х рр. XIX ст., коли в Одесі розпочав діяти археологічний музей Одеського товариства історії і старожитностей. Багато знахідок різних часів було передано З. А. Аркасом із Херсонесу (уламки мармурів, уламки колон, карнизів, капітелів, барельєфів, черепицю, різного посуду, монети тощо) цьому музею⁹. Крім цього, з. А. Аркасом були зроблені і передані товариству польові креслення і плани деяких залишків підвалин та будівель Херсонесу¹⁰.

З. А. Аркасу, після того як він став членом Одеського товариства історії і старожитностей, доручили стежити за збереженням Херсонеського городища, щоб воно не стало ареною хижачьких розкопок. Але у 1851 р. на території городища провів самочинні розкопки лейтенант Шемякін. Це дуже схвилювало Одеське товариство історії та старожитностей, як і самого З. А. Аркаса, який заборонив Шемякіну надалі провадити таким чином розкопки і відібрав усі знахідки¹¹.

Таким чином, З. А. Аркас стає своєрідним зберігачем Херсонеського городища, провадить археологічні розшуки, веде листування з віце-президентом Одеського товариства історії та старожитностей М. Н. Мурзакевичем, постійно виконує доручення товариства, працює над придбанням предметів старовини, надсилає свої матеріали. Відомо також, що після Кримської війни 1854—1855 рр. М. Н. Мурзакевич прибув до Севастополя і разом з З. А. Аркасом вони оглянули залишки Херсонесу, який також зазнав деяких руйнацій під час воєнних дій¹².

Підводячи підсумок археологічної діяльності З. А. Аркаса щодо вивчення залишків старогрецького полісу Херсонесу, слід також не обминути й того факту, що у 1884 р. дослідження З. А. Аркаса було піддано нищівній критиці зі сторони дійсного члена Одеського товариства історії та старожитностей О. Г. Бертьє-Делларда, який зуважив, що карта, складена З. А. Аркасом, «... совершенно фантастическая, а описания его и не верны и до крайности не полны, для чего требуется... ясно понимать топографическое черчение и быть знакомым со строительным искусством...»¹³.

Але якби там не було, у подальшому дослідники Херсонесу об'єктивно оцінюють працю З. А. Аркаса і відводять йому належне місце у справі вивчення за-

лишків Херсонесу¹⁴: «Главную ценность его труда (йдеться про «Описание Ираклийского полуострова» — В. Н.) представляют описания ряда оставшихся строений, сопровождаемые их планами... Ценность этих планов велика и потому, что после Севастопольской кампании многие из этих памятников сильнейшим образом пострадали... Данные, приводимые Аркасом, как бы суммируют то, что дают описания путешественников первой половины прошлого века. Во всех них, в одних с большей, в других с меньшей обстоятельностью, фиксируются памятники, так сказать «на глаз», без какой-либо даже предварительной исследовательской работы... Само собой разумеется, что на таком материале создавать научное описание памятников Гераклеяского полуострова было нельзя...»

Не менш значною науковою працею З. А. Аркаса була стаття, в якій подаються місця розташування відомих стародавніх еллінських поселень на узбережжі Чорного моря, крім узбережжя Туреччини, та їх відповідність дійсним місцям їх розташування за допомогою різних мір довжини¹⁵.

Ще й досі в науковій літературі трапляються посилання на З. А. Аркаса та його наукові праці¹⁶, що свідчить про важливість і цінність його відкриття у свій час.

Праця З. А. Аркаса «Описание Ираклийского полуострова» мала й друге видання, здійснене в 1879 р. в Миколаєві молодшим братом Захарія Миколаю Андрійовичем, який доповнив це видання «Историей Херсониса». Ним же написана передмова до цього видання і коли він був уже дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей, і Головним командиром Чорноморського флоту, і воєнним губернатором Миколаєва, він доповнив це видання планом землі Херсонесько-монастирського мису, зробленого учнями чорноморських юнкерських класів у 1876 р. за його особистим розпорядженням. Наукові дослідження та опис ілюструють креслення та карти Гераклеяського напівострова, руїн та виглядів стародавнього Херсонеса, креслення та видів нового Херсонеса, руїни Чембало (Балаклави), види і плани укріплення Феодоро (Інкерману), види старожитностей, що висічені в південних скелях інкерманської долини.

Микола Андрійович Аркас, незважаючи на своє високе звання і стан, теж цікавився археологією. Ще юнаком у чині мічмана, під впливом свого батька, він був добре знайомий з історією стародавньої Греції та із старогрецькою мовою, і коли перебував з корветом «Іфігенія» у порту Пірея, присвятив вільні від службових обов'язків дні і години на огляд пам'яток Елади. Його супроводжував відомий тоді в Греції археолог, член Афіньського археологічного товариства професор Кириак Піттакіс, з яким він провадив наукові бесіди і користувався його настановами. Він оглядав не тільки афіньський Акрополь з його пропілеями та храмами, а й залишки поселень античного часу в околицях Афінь, нічого не пропускаючи. Добре володіючи старогрецькою мовою, він без особливих зусиль міг читати написи на археологічних пам'ятках. Крім цього, разом з «Іфігенією» М. А. Аркас побував також на островах Парос, Антипарос, Хіос, Негропонт, Міконос, Зея, Сгіна, Єлевзіс та інших, де у вільні часи він також займався вивченням старогрецьких пам'яток археології¹⁷.

1853 р. М. А. Аркаса було обрано дійсним членом Імператорського географічного товариства по розділу географії та етнографії¹⁸.

А навесні 1866 р. до аркасівського маєтку в с. Стара Богданівка приїхав для ознайомлення з місцевими пам'ятками археології член Одеського товариства історії та старожитностей кореспондент А. Чірков, який у листі на ім'я секретаря товариства В. Н. Юргевича, характеризує М. А. Аркаса та його бажання займатися археологією: «... затем приехал в деревню Богдановку, к генерал-адъютанту контр-адмиралу Николаю Андреевичу Аркасу — действительному Члену Императорского Русскаго Географического общества. Его Превосходительство Николай Андреевич, кроме радушия и отличнаго гостеприимства, оказал полное свое мне содействие в моих исследованиях... На следующий день он ездил со мною по своей горизонтальной степи обставленной любопытными курганами, причем изъявил полную готовность разрывать своими средствами курганы в своем имении в будущем году, когда я приеду, именно с тем, чтобы эта раскопка производилась под моим наблюдением; затем Николай Андреевич обещал усердно содействовать нашему Обществу словом и делом, по крайней мере настолько, насколько содействовал оному его родной брат, бывший наш почтенный сочлен, контр-адмирал Захар Андреевич Аркас, со смертию которого в марте месяце настоящего года Общество понесло в нем весьма важную утрату...»¹⁹.

3 травня 1866 по травень 1871 рр. М. А. Аркас через хворобу перебував у

тривалій відпустці і мешкав у своєму маєтку. У 1868 р. його обрано дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей і введено до складу комісії для опрацювання деяких доповнень і змін нового статуту товариства²⁰. Узимку М. А. Аркас разом із родиною переїжджає до Одеси, де бере активну участь у засіданнях товариства та в його роботі²¹. Незабаром М. А. Аркас передає до музею товариства деякі стародавні речі, знайдені в курганах поблизу сіл Калинівка²² та Стара Богданівка²³, а також із Ольвії²⁴, знайомиться у 1876 р. із планом залишків стародавньої Ольвії²⁵.

Разом із членом товариства Ф. Бруном у 1870 р. його запрошують вирушити до Ольвії для ознайомлення і дослідження деяких ольвійських старожитностей²⁶.

Тут вони провели охоронні розкопки «некоторой части Ольвии», у результаті чого були знайдені частина капітелі, кілька сходинок у вигляді кам'яних полірованих плит і відкрито цистерну. А в Парутинській економії вони оглянули плиту з написом старогрецькою мовою²⁷.

У листі до віце-президента Одеського товариства історії та старожитностей М. Н. Мурзакевича М. А. Аркас повідомляє: «Оставаясь всегда при искреннем желании содействовать Обществу Истории и Древностей в его просвещенных работах, я всячески буду стараться сообщать Обществу сведения, которые оно желает иметь о находимых в Севастополе и его окрестностях памятниках древности, равно и возможно подробные данные об открытом, неподалеку Севастополя, кургане, с остатками построек и разными историческими предметами...»²⁸.

А взимку М. А. Аркас разом із родиною перебував у Одесі де, після смерті М. Н. Мурзакевича, упорядковував його історичний архів²⁹.

Перевидавши удруге працю свого старшого брата «Описание Ираклийского полуострова», М. А. Аркас подарував один примірник своєму синові Миколі з батьківським посланням, у якому він зазначає: «... что Вам будет интересно познаться с сочинением дяди Вашего, касающемся древностей Таврического полуострова»³⁰.

Загальновідомо, що у селах Старій Богданівці та Христофорівці на Інгулі були маєтки родини Аркасів. Але не кожному відомо, що значна частина с. Стара Богданівка розташована на залишках старогрецького поселення та на його ґрунтовому могильнику³¹. Ось тут при будівництві власних помешкань і різних земельних роботах селяни найчастіше й знаходили античні речі. Деякі з них потрапляли до сім'ї Аркасів і насамперед до рук Миколи Миколайовича. Крім цього, сам Микола Аркас, як власник землі, у цих маєтках разом з дружиною О. І. Аркас провадили невеличкі розкопки, поповнюючи сімейну колекцію античних речей з Ольвії та Херсонесу. Окрім цього, були речі, місце походження яких невідоме. До складу колекції входили входили 78 медалей та жетонів, а також античні, середньовічні, російські та західноєвропейські монети — більш ніж 1000 екземплярів.

Після того, як помер М. М. Аркас, його сім'я подарувала Херсонському музею старожитностей «...колекцию древностей, монет, медалей, документов и книг, собранную Захарием Андреевичем Аркас и Николаем Николаевичем Аркас...»³².

Це сталося напередодні першої світової війни, а незабаром почалися революційні події 1917 р. і родина Аркасів змушена була емігрувати за кордон. Як пише у своїх спогадах останній з Аркасів, теж Микола Миколайович, на ялтинській пристані у сутолоці евакуації на очах емігрантів загинула значна частина родинного архіву та майно³³.

До речі, сімейні архіви Аркасів гинули двічі. Разом з ними загинула також і значна частина їхньої бібліотеки³⁴. Тому, на жаль, до нас дійшли лише окремі матеріали, але й вони є яскравим свідченням надзвичайного інтересу родини Аркасів, як і більшості передової інтелігенції того часу, до старожитностей Малоросії — Новоросії (півдня України).

¹ Микола Аркас-молодший. З родинної хроніки.— Миколаїв, 1993.— С. 34, 35.

² Венгеров С. А. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых.— СПб., 1889.— Т. 1.— С. 746; Денисов А. И. Генерал-адъютант, адмирал Николай Андреевич Аркас.— Севастополь, 1887.— С. 1; Микола Аркас-молодший. Вказ. праця.— С. 35.

³ Тункина И. В. Начало изучения Ольвии // Археология.— 1994.— № 2.— С. 10, 11; Тункина И. В. Кабинет редкостей Черноморского депо карт // Очерки истории русской и советской археологии.— М., 1991.— С. 9—24.

⁴ *Юргевич В.* Исторический очерк пятидесятилетия имперского Одесского общества истории и древностей. 1839—1889.— Одесса, 1889.

⁵ ДАОО.— Ф. 93.— Оп. 1.— Спр. 1.— Арк. 22 (зв.).

⁶ *Аркас З. А.* Описание Ираклийского полуострова и древностей его // ЗООИД.— 1848.— Т. 2.— С. 245—271.

⁷ ДАОО.— Ф. 93.— Оп. 1.— Спр. 16.— Арк. 98.

⁸ ДАОО.— Ф. 93.— Оп. 1.— Спр. 19.— Арк. 66.

⁹ ДАОО.— Ф. 93.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 73; ДАОО...— Спр. 2.— Арк. 59; ДАОО...— Спр. 2.— Арк. 35, 36; ДАОО...— Спр. 3.— Арк. 42; ДАОО...— Спр. 3.— Арк. 65; ДАОО...— Спр. 3.— Арк. 86.

¹⁰ ДАОО.— Ф. 93.— Оп. 1.— Спр. 4.— Арк. 21—25; ДАОО...— Спр. 58.— Арк. 132.

¹¹ *Гриневиц К. Э.* Сто лет Херсонесских раскопок (1827—1927).— Севастополь, 1927.— С. 11—16; ДАОО.— Ф. 93.— Оп. 1.— Спр. 3.— Арк. 34; ДАОО...— Спр. 3.— Арк. 36, 37.

¹² *Гриневиц К. Э.* Указ. соч.— С. 16, 17.

¹³ 219 заседание Императорского ООИД 23 августа 1884.— Одесса, 1884.— С. 5.

¹⁴ *Бороздин И.* Новейшие археологические открытия в Крыму (раскопки на Гераклейском полуострове).— М., 1925.— С. 10, 11.

¹⁵ *Аркас З. А.* Сравнительная таблица эллинских поселений по Евксинскому Понту, Безыменного Автора с местами, назначениями на меркаторской карте Черного моря, последней описи, 1836 года капитан-лейтенанта Манеганари 1-го // ЗООИД.— 1853.— Т. 3.— С. 144—150.

¹⁶ *Азбунов М. В.* Материалы по античной географии Северо-Западного Причерноморья // ВДИ.— 1981.— № 1.— С. 124—143; *Азбунов М. В.* Загадки Понта Эвксинского.— М., 1985.— С. 42, 59, 60, 103—106, 131—137.

¹⁷ *Денисов А. И.* Указ. соч.— С. 12, 13.

¹⁸ Там же.

¹⁹ ДАОО.— Ф. 93.— Оп. т1.— Спр. 75.— Арк. 42, 43.

²⁰ Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1868 по 14 ноября 1869 г.— Одесса, 1870.— С. 3, 4, 11, 12.

²¹ ДАОО.— Ф. 93.— Оп. 1.— Спр. 4.— Арк. 130, 145, 147—149.

²² 164 заседание ИООИД 27 сентября 1874 г.— Одесса, 1874.— С. 3.

²³ Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1868...— С. 16.

²⁴ ДАОО.— Ф. 93.— Оп. 1.— Спр. 107.— Арк. 52.

²⁵ ДАОО.— Ф. 93.— Оп. 1.— Спр. 137.— Арк. 12.

²⁶ Отчет Одесского общества истории и древностей с 14 ноября 1869 по 14 ноября 1870 г.— Одесса, 1871.— С. 6, 10; ДАОО.— Ф. 93.— Оп. 1.— Спр. 4.— Арк. 142, 143.

²⁷ *Аркас Н. А., Брун Ф.* Археологическая разведка некоторой части Ольвии // ЗООИД.— 1872.— Т. 8.— С. 412—415; *Юргевич В.* Ольвийская надпись // ЗООИД.— 1872.— Т. 8.— С. 1—3.

²⁸ ДАОО.— Ф. 93.— Оп. 1.— Спр. 60.— Арк. 304.

²⁹ *Денисов А. И.* Указ. соч.— С. 122.

³⁰ *Аркас З. А.* Описание Ираклийского полуострова и древностей его // История Херсонеса.— Николаев, 1879. Один примірник цієї книжки із родинної бібліотеки Аркасів зберігається в обласній бібліотеці м. Миколаєва. У ньому і є послання М. А. Аркаса своєму синові від 24 жовтня 1879 р.

³¹ *Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Отрешко В. М.* Античные поселения Нижнего Побужья (археологическая карта).— К., 1990.— С. 31, 32, 59, 88.

³² *Гошкевич В. И.* Летопись музея за 1913 год.— Херсон, 1915.— С. 17—21.

³³ *Ульяновский В. И.* Микола Аркас-молодший: обриси постаті (за листами до Л. Кауфмана) // *Микола Аркас-молодший.* З родинної хроніки.— Миколаїв, 1993.— С. 10.

³⁴ *Зайончковский А.* Воспоминания Н. А. Аркаса // ИВ.— СПб., 1901.— Т. LXXXIV.— С. 134.

Одержано 20.01.00